

FRANTIŠEK MAINUŠ

MANUFAKTURA NA VÝROBU FAJANSÍ V HRANICÍCH Z KONCE 18. STOLETÍ

Výroba fajansí měla na Moravě dlouhou a slavnou tradici, která souvisí do značné míry s novokřtěneckým hnutím. Jak známo, našli četní stoupenci novokřtěnectví po rozeznání proslulé novokřtěnecké komuny münsterské (r. 1535) útulek na řadě moravských panství, kde byli ceněni a váženi jako dovední řemeslníci, jako zkušení vinaři a pod. Pro naše thema jsou významné především ty části novokřtěnců, kteří vynikali zkušenostmi a dovednostmi ve výrobě keramické a položili tak základy k pozdější t. zv. habánské či toufarské keramice, jejíž samotný název vydává výmluvné svědectví o novokřtěneckém původu této keramické produkce. Na Moravě se pak rozšířilo také označení toufar nejen jako obecné označení pro novokřtěnce, nýbrž ve značně zúženém významu, označujícím řemeslníka zabývajícího se výrobou fajanse. Moravští toufaři šířili pak daleko za hranicemi slávu této keramiky. Podnes obdivujeme technickou dovednost, bohatost nápadů i estetickou jemnost tvůrců této keramiky, kteří jsou již v dnešní době většinou neznámí podle jména.¹

Fajans patří k lepším druhům keramiky a její výroba je značně složitá a obtížná. Je moravskou zvláštností, že tamní výroba fajanse se soustřeďovala především v malých řemeslnických dílnách.

Teprve ve 2. pol. 18. stol. se počaly objevovat na Moravě první větší dílny manufakturního charakteru. Bylo založeno několik manufaktur, ale většinou se neudržely dlouho. Jedna z prvních velkých a hospodářsky důležitých manufaktur vznikla na pomezí moravsko-slovenském v Holiči.² Její vývoj byl úzce spjat se sousední Moravou a moravští toufaři se v nemalé míře přičinili o vzhlas holičské fajanse. Po celou dobu trvání holičské manufaktury pracovalo v ní tu více, tu méně moravských toufarů, mnozí se tam usadili a jejich potomci byli vedoucími silami mezi tamějšími manufakturními pracovníky. Moravští odborníci přinášeli do Holiče své zkušenosti a získávali tam nové poznatky, které pak uplatňovali v moravských dílnách i na jiných místech, zkrátka všude tam, kam je osud zavál a kde působili. Hospodářské vztahy moravsko-slovenské ve 2. pol. 18. stol. byly velmi živé a holičská manufaktura na nich měla značný podíl.³

Na Moravě se objevily manufaktury zaměřené na výrobu fajanse v posledních desetiletích 18. stol. Byly to na příklad manufaktura v Hranicích, v Bystřici pod Hostýnem, ve Vranově a některé jiné. Doba jejich trvání nebyla zpravidla dlouhá a téměř všechny vedle fajanse se zabývaly pokusy nebo zcela přešly na výrobu jiného druhu keramiky — tehdy módní — kameniny. I když počet moravských manufaktur nebyl velký a kapacita jejich výroby tvořila menší část z celkové výroby moravské fajanse, přece nebyly bezvýznamné. Je třeba si všimnout některých otázek, pokud to dovolují prameny,

na př. proč se omezovalo podnikání v keramice, konkrétně ve výrobě fajanse, pouze na několik míst, proč nové manufaktury neobvykle rychle zanikaly a podobně.

Ve svém příspěvku si všimnu jedné z výše uvedených manufaktury, a to manufaktury hranické. Před více než půl stoletím o ní psal C. Schirek. Užíval pramenného materiálu, zvláště účtů z dietrichštejnského archivu v Mikulově. Neužil aktového materiálu z patrimoniálního archivu hranického, na jehož základě je možno sledovat počáteční fáze této manufaktury, její vývoj i zánik.⁴ Pokusím se ukázat na podnikání v Hranicích, na technickou stránku výrobního procesu a věnuji pozornost pracovníkům, kteří hranickou manufakturou prošli. Výrobků manufaktury se dotknu pouze potud, pokud se zmiňují o ní psané prameny. Nehdu hodnotit hranickou fajans, zachovanou v museích nebo v soukromých sbírkách jako produkt umělecký.

Počátky hranické manufaktury

Výroba fajanse byla závislá na několika podmínkách. Předně musely být k dispozici příhodné druhy hlíny. Ne každá hlína se hodila k výrobě tohoto druhu keramiky a často jen směr hlín různých vlastností skýtala předpoklad pro dobrou kvalitu výrobků. Druhou nepostradatelnou podmínkou byl dostatek dřeva. Bez laciného topiva nebyla výroba fajanse možná. Koňečně jedním z předních předpokladů nutných pro zavedení výroby fajanse byly pracovní síly, v tomto případě lidé s odbornými znalostmi. V málokterém výrobním odvětví měla kvalifikace pracovníků takovou důležitost, jako při výrobě fajanse. Avšak odborný pracovník v tomto odvětví, ať to byl malíř, točič či modelář, byl také jistým způsobem umělcem a jak ukazují dochované doklady, umělecké kvality moravských toufarů či pracovníků ve fajansových manufakturách byly nemalé. Pro výrobky musel být zajištěn také odbyt. Na Moravě byly všechny výše uvedené podmínky, aby se výroba fajansového zboží uchytila a rozšířila. Byla tu hlína výborných jakostí, palivové dřevo a zkušené odborníci.

Řemeslnických dílen toufarských byla na Moravě řada. Podnikání ve větším měřítku však naráželo na značné překážky. Manufaktura mohla vzniknout jen za cenu značně velkých investic. Výrobu předcházelo zpravidla dosti dlouhé období zkoušek a pokusů, než se podařilo najít vhodný technologický postup, správné složení hlíny, polevy a pod. Mnohdy po dlouhých a značně nákladných pokusech se ukázalo, že k úspěšnému založení manufaktury nejsou předpoklady. Není divu, že se ani v 2. pol. 18. stol. nenašlo mnoho lidí, kteří měli prostředky a chuť započít s problematou manufakturní výrobou. V moravském prostředí bylo jen několik podnikatelů v tomto odvětví. Nepřekvapuje, že na prvním místě byli feudálové. Feudální vrchnosti mohly využít vlastních zdrojů surovin, hlíny, dřeva a v případě nutnosti i pracovních sil, jež měly k dispozici na svých panstvích. Měly také více finančních prostředků, a proto se mohly odvážit podnikat jistě snadněji než kdokoli jiný.

Také hranickou manufakturu založila feudální vrchnost. Proč se rozhodl kníže Jan Karel Dietrichštejn, majitel hranického panství, vybudovat manufakturu tohoto druhu? Je možno říci, že jej k tomu vedla řada příčin. Dietrichštejnové byli do roku 1769 majiteli pruskovského panství ve Slezsku. Dřívější majitel, hrabě Leopold z Pruskova, založil v roce 1763 ve stejnojmenném místě manufakturu na výrobu fajanse, jež dosáhla značného věhlasu a její výrobky

byly známé v širokém okolí.⁵ Kníže Jan Karel Dietrichštejn pomýšlel již od roku 1777 založit manufakturu na výrobu fajanse na moravském panství hranickém.⁶ V roce 1778 poslal hranický patrimoniální úřad do Pruskova několik druhů hlín s žádostí o zjištění jejich vlastností. Výsledky zkoušek byly vcelku příznivé. Některé druhy považovali odborníci z pruskovské manufaktury za zvláště výhodné pro výrobu fajanse.⁷ V příštích letech postupovaly přípravy pro vybudování nové manufaktury velmi zvolna. V září 1779 navštívil hranické panství správce pruskovské manufaktury Reiner.⁸ Doporučil vrchnosti zřídit na hranickém panství novou manufakturu, i když netajil, že podmínky v Hranicích jsou horší než v Pruskově. Jako vážný nedostatek označil především skutečnost, že na Moravě je mnoho výrobců fajanse, takže odbyt bude nesnadný. Proti pruskovské manufaktuře byla budoucí manufaktura v Hranicích v nevýhodě také po jiných stránkách. Předně neměla spojení po vodě, velmi laciné a dále dřeva byl sice dostatek, ale bylo nutno počítat s jeho dovozem, což nutně muselo zvýšit režii. Výhodou byl dostatek značně kvalitních hlín.

Reiner spolu s úředníky patrimoniálního úřadu doporučili, aby pro budoucí manufakturu určila vrchnost budovy t. zv. Světlíkova dvora, nedaleko Hranic.

Kníže Dietrichštejn se definitivně rozhodl teprve v roce 1783, že v Hranicích vybuduje manufakturu, zaměřenou na výrobu fajansové keramiky. Téhož roku totiž přodal pruskovské panství i s tamější manufakturou. Doufal, že použije některých odborníků z Pruskova a uplatní jejich zkušenosti při pokusném provozu a při hledání nejlepších výrobních způsobů pro hranickou fajans.⁹

Skutečně se mu podařilo získat dva dřívější pruskovské zaměstnance, kteří měli vysokou kvalifikaci. Oba se rozhodli přejít na nové pracoviště, když jim byly zajištěny výhodné platové i jiné podmínky.

Výrobu fajanse předcházelo vždy delší období zkoušek a pokusů, než bylo dosaženo kladných výsledků a bylo možno přejít k výrobě v širším měřítku. Bylo potřebí vyzkoušet různé druhy hlíny, najít nejvhodnější směs a podrobit zkouškám celý další technologický proces. Pokusný provoz, trvající řadu měsíců, kladl na pracovníky velké nároky. Tak tomu bylo i v případě hranického. Zkušební období se protáhlo na více než rok.

Prvé zkoušky byly započaty koncem roku 1783. Tehdy přišel do Hranic topič Martin Brhel, bývalý zaměstnanec pruskovské manufaktury.¹⁰ Měl značné zkušenosti, získané během desítek let, kdy pracoval v několika manufakturách, mimo jiné také v Holiči. Vrchnost jej pověřila, aby započal s přípravou pokusného provozu. Z počátku se Brhel omezil na hledání vhodných druhů hlíny a zjišťování jejich vlastností. Patrimoniální úřad už s definitivní platností určil t. zv. Světlíkův dvůr pro potřeby budoucí manufaktury. Dal upravit některé místnosti v budovách dvora jako provisorium pro pokusné práce, vystavěl malou pec, která rovněž byla jen provisorní.¹¹

Zatím co Brhel zkoušel složení hlíny a dělal pokusné vzorky, zajistila si vrchnost správce pro proponovanou manufakturu. Byl jím bývalý správce manufaktury v Pruskově Josef Jan Reiner.¹² Přestěhoval se do Hranic teprve v březnu 1784, protože patrimoniální úřad nemohl nalézt dříve pro jeho početnou rodinu vhodné ubytování.¹³

Úkolem nového správce bylo provést v nejkratší možné době potřebné zkoušky a přejít k výrobě fajanse pro trhy. Reiner měl nejlepší předpoklady splnit své nikoliv snadné poslání. Měl značnou odbornou kvalifikaci, již nabyl

v Pruskově, kde byl 17 let zaměstnán. Dále měl k dispozici zdatného pomocníka, zmíněného již Brhela, který rovněž znal mnoho důležitých receptů, přípravků a postupů, nutných pro úspěšnou výrobu fajansových výrobků. Reiner se ihned s velkou vervou pustil do své práce.¹⁴ Dal adaptovat některé místnosti v budovách dvora na dílny. V jedné části vymezil místo pro pece různých typů. Pro budoucí potřebu manufaktury bylo nutno zajistit prostory pro skladování dřeva, hlíny a jiného materiálu. Reiner dal zhotovit mlýn na ruční pohon, na němž se mlel t. zv. cinoš, základní přípravek k polevě.¹⁵ V krátkém čase se podařilo novému správci zajistit místnosti i všechno další příslušenství, potřebné ke zkušebnímu provozu. Avšak již v tomto stadiu výstavby manufaktury pamatoval Reiner na její pozdější rozšíření po úspěšném skončení pokusů.

Společně s Brhelem pokračoval správce v hledání nejlepších výrobních postupů. Naráželi na řadu obtíží. Mnoho vzorků hlíny, jichž užili, ukázalo se nevhodnými. Uplynula řada měsíců, než se jim zdařilo nalézt směs různých druhů hlín, jež měla všechny potřebné vlastnosti. Museli zkoušet složení polevy, aby se hodila k vybrané hlíněné směsi. Vrchnost si přála, aby byla stále informována o postupu zkoušek. Proto jí byly posílány všechny pokusné vzorky, ať už byly výsledky jakékoliv. Majitel hranického panství však byl neustále nespokojen s pomalým postupem zkušební výroby. Domníval se, že pracovníci z jeho dřívější manufaktury v Pruskově budou s to uplatnit své zkušenosti v Hranicích a zkrátit na nejmenší míru dobu, v níž podnikatel byl nucen jen investovat, aniž měl jistotu, že jeho výlohy nebudou ztraceny. Celý rok 1784 byl vyplněn víceméně úspěšnými pokusnými pracemi. Výlohy byly stále větší, neboť Reiner si vymohl, aby byli přijati další pracovníci.¹⁶ Výsledky pokusného provozu v roce 1784 nebyly ve všech směrech úspěšné. Podařilo se však vyrobit fajans takové kvality, že se v roce 1785 započalo s výrobou v širším měřítku. Hranická fajans v tomto počátečním období měla řadu nedostatků, ty však byly postupně odstraňovány. Období pokusného provozu tedy nakonec skončilo úspěchem a hranická manufaktura vystoupila na veřejnost.

Zařízení hranické manufaktury

V době pokusného provozu vytvořil Reiner ve Světlíkově dvoře provisorium, jež vyhovovalo omezené výrobě. Ale již v roce 1785 počala manufaktura přecházet k výrobě pro trhy. Počet pracovních sil se zvětšil. Byli přijati odborníci všech kategorií: malíři, modeláři, topiči a také pomocné síly, nádeníci. V tomto roce i v následujících letech manufaktura rostla, do provozu se dávaly nové dílny, její inventář byl doplňován. Původní budovy Světlíkova dvora byly adaptovány a zvětšovány přístavkami.¹⁷ Byly v nich dílny, pece, skladisté a pod. Podle inventáře a plánek, zachycujících stav hranické manufaktury okolo roku 1778, kdy byly v podstatě všechny objekty hotovy, je možno si učinit aspoň hrubou představu o jejím vybavení.¹⁸

Manufakturní budovy tvořily obdélník, který byl na jedné straně otevřený. U vchodu bylo oddělení pecí. V t. zv. malé palírně (Brennhausu) byly tři pece muflové, t. j. sloužící k vypalování nádob zdobených barvami na vypálené polevě. Dále v tomto oddělení byla velká pec, v níž se vypalovaly surové výrobky, a konečně pec na přípravu cinoše, t. j. prášku ze spáleného cínu a olova. Druhá skupina pecí byla v následující, t. zv. velké palírně. Byly tam dvě velké pece k vypalování polevou opatřené fajanse. Pece byly základním

zařazením každé fajansové manufaktury i toufarské dílny. Soustava pecí v hranické manufaktuře ukazuje na značnou specialisaci jednotlivých výrobních úkonů. Drobné toufarské dílny měly obyčejně pouze jedinou pec, v níž se vypalovaly výrobky surové, poleva i fajans zdobená společně.¹⁹

Za oddělením pecí následovala řada dílen a skladů. Za tak zvaným velkým Brennhausem byla dílna, v níž se dělaly hlíněné desky, užívané k rozličným účelům a cihly k obkládání pecí. Pak následovala místnost, v níž se hlíněné, už vypálené výrobky opatřovaly polevou. Byly v ní různé dřevěné džbery, v nichž se poleva rozdělávala. V této dílně se hlíněné výrobky počaly lišit od obyčejných hrnčířských produktů. Poleva, v případě fajanse cíníto-olovnatá, byla hlavním znakem tohoto druhu keramiky. Důležitým inventářem této dílny byly dva ruční mlýny na mletí hmoty, vzniklé spálením cínu a olova — cinoše — písku a soli. Reiner se několikrát zasazoval u vrchnosti, aby povolila vystavět mlýn na vodní pohon. Ruční mlýny, k jejichž pohonu bylo potřebné jedné až dvou osob, nestačily zpracovávat tolik cinoše, kolik potřeboval rostoucí provoz manufaktury.²⁰ Vrchnost však stále otálela a nechtěla povolit novou investici. Správce si musel vypomáhat tím, že dával mlít cinoš do blízkého soukromého mlýna. Nakonec přece jen se Reinerovi podařilo získat vrchnostenské svolení a vystavěl mlýn na vodní pohon.²¹

Za touto dílnou bylo rozsáhlé skladiště pro hotové zboží. Sloužilo i jako prodejní místnost. Na dřevěných listách byly fajansové výrobky srovnány podle druhů, takže každý kupující si mohl zboží prohlédnout a potřebné si vybrat. Skladiště mělo dvě oddělení. V jednom bylo zboží první jakosti bez chyb, ve druhém výrobky s menšími vadami.

Za skladištěm byla dílna, v níž se dělaly na hrnčířských kruzích t. zv. točené výrobky. V r. 1787 byl v této dílně stroj, zhotovený modelářem Ekertem.²² Sousední místnost byla zařazena jako dílna modelářská. Na rozdíl od předchozí, kde se dělaly hlíněné výrobky na hrnčířském kruhu, zde se užívalo forem, v nichž se hlíněná směs otláčovala. Následovala dílna malířská, kde fajans dostávala výzdobu, a ještě jedna, menší dílna modelářská se skladištěm forem. Celá budova byla spojena širokou chodbou, na níž bylo uloženo nářadí a potřeby z jednotlivých pracovišť. Budova měla jen přízemí. Na půdě bylo uskladněno nářadí, jež se momentálně nepotřebovalo; mimo jiné v r. 1788 tam byly uloženy také dva stroje, které zhotovil zmíněný již Ekert.

V prostorném sklepě byl sklad hlíny, připravené pro hrnčířské kruhy i modeláře. Před budovami bylo nádvoří, na němž byly zásoby palivového dřeva. Dále tam byla kůlna, která sloužila jako skladiště různého nářadí, a za ní byly zásoby hlíny. V blízkosti místa, kde byla uskladněna hlína, se nalézalo několik t. zv. karboven s káděmi, v nichž se připravovala směs hlíny. K manufaktuře patřila ještě vápenka, byt pro správce a druhého úředníka, kontrolora, byt vrchního topiče a stáj pro manufakturní potahy.

Jak je vidět z uvedeného popisu, byla hranická manufaktura soustředěna v jediném komplexu budov. Výrobní operace navazovaly jedna na druhou, pracoviště byla rozmístěna tak, jak si toho vyžadoval výrobní postup.

Výrobní postup v hranické manufaktuře

Ve výrobě fajansové keramiky měla velkou úlohu znalost mnoha technologických postupů. Drobný řemeslník, toufar i každý pracovník v manufaktuře měli vlastní recepty i výrobní postupy, získané zkušeností nebo děděné z otce

na syna. Výrobní tajemství „arcana“ byla pečlivě střežena. Nikdo se nevzdal dobrovolně jen jemu známých výrobních postupů. Toufarský mistr, jenž pracoval v dílně obyčejně jen s několika pomocníky, z valné části členy své domácnosti, znal tajemství celého výrobního postupu. V manufaktuře, kde pracovali lidé za mzdu, pracovníci různých kategorií, malíři, modeláři, topiči a j., jak si toho vyžadovala dělba práce, bylo těžší, aby správa manufaktury znala do podrobnosti všechna výrobní tajemství svých zaměstnanců. Každý z nich totiž úzkostlivě tajil své recepty, na př. malíři přípravu barev, topiči důležité údaje o vypalování a pod. Manufakturnímu podnikateli se sice podařilo získat různými způsoby některé speciální recepty, nemohl však nikdy tvrdit, že jeho zaměstnanci mu dali k dispozici vše, co věděli. Mezi aktovým materiálem hranické manufaktury je podrobný popis postupů při výrobě fajanse, jakési výrobní tajemství této manufaktury. Dochoval se jen díky tomu, že správce Reiner byl v roce 1793 vystřídán ve své funkci kontrolorem Kröblem a dostal od vrchnosti jiné místo. Při odchodu sepsal k potřebě dalšího vedení manufaktury výrobní postupy. Reiner měl dlouholeté zkušenosti z Pruska a vedl pokusné práce v počáteční fázi hranické manufaktury, a proto obsahuje jeho zpráva nejpodstatnější výsledky, k nimž manufaktura dospěla. Reinerův zápis je důležitým dokumentem, který osvětluje postup při výrobě hranické fajanse.²³

Uváděl jsem výše, jak se Reiner, správce manufaktury, a další pracovníci Brhel pokoušeli najít nejlepší směs hlíny. Jejich snaha byla korunována úspěchem. Reinerův receptář uvádí, z jakých hlín byla připravována směs k výrobě hranické fajanse. Obsahovala dva díly hlíny šedé barvy z Hluzova,²⁴ dva díly žluté hlíny z Hliníku u Hranic²⁵ a jeden díl světlešedé hlíny, slínu, z tak zv. Čaputova příkopu.²⁶

Správa manufaktury dbala, aby měla v zásobě vždy dostatečné množství všech potřebných hlín. Využívala obyčejně zimních měsíců, kdy sedláci z okolních vesnic nebyli zaměstnáni polními pracemi a dala dovézt mnoho desítek povozů hlíny. Najímala pravidelně selské povozníky a platila jim za dovoz ujednanou mzdu.²⁷ Manufaktura měla také vlastní potahy, ty však byly zaměstnány jinak. Dovážely dřevo, ale hlavně rozvázely hotové výrobky zákazníkům po celé Moravě.

Směs uvedených tří druhů hlín se dávala do dřevěných nádrží, zakopaných na nádvoří v zemi. Na ně se nalila voda a hlína se pečlivě míchala.²⁸ Řídké bláto se prosívalo jemným sítem nad tak zv. karbovnami.²⁹ Když přebytečná voda odtekla, bylo proseté bahno ponecháno venku tak dlouho, až ztuhlo. V hranické manufaktuře po prosetí dávali takto upravenou hlínu na staré, nepotřebné talíře. Po nějaké době ji ukládali do sklepa v manufakturní budově. Hlína se dávala na hromadu, pak se pevně utloukala a za určitou dobu byla schopna zpracování. Pro potřebu se brala vždy hlína, která byla ve sklepech nejdéle. Z hromady se uřízl zvláštním nožem kus, pálkou se pevně uplácal, aby v hroudě nezůstal vzduch a neznehodnotil pozdější výrobek.

Pro manufakturní provoz bylo zapotřebí ještě mnoho další hlíny, na př. k výrobě hlíněných desek, cihel k obkládání pecí, rendlíků a pod. K těmto účelům se brala hlína ze Zbrašova.³⁰

Hlíněná směs, která ležela dostatečnou dobu ve sklepním skladišti, zpracovávala se dále buď na hrničářském kruhu, nebo ve formách. V hranické manufaktuře byl obvyklý obojí způsob.³¹ Surové výrobky musely před vypálením dobře vyschnout, jinak popraskaly.³² V Hranicích měli zvláštní pec, určenou

pouze k vypalování surových hlíněných polotovarů. Vypálené výrobky čekaly pak základní pracovní procesy. Předně dostávaly polevu. Fajansová poleva byla bílá, ale někdy i hnědá, žlutá a modrá. Její součástí byla směs olova a cínu. Cíníčito-olovnatá poleva je základním znakem fajansové keramiky. Směs olova a cínu se v jistém poměru spálila ve zvláštní peci. Popel zvaný cinoš se pečlivě prošel na jemných sítích. Každá toufarská dílna a také fajansové manufaktury užívaly jiného receptu k jeho přípravě. Záleželo na poměru mezi olovem a cínem, jaké vlastnosti měla poleva. V Hranicích byl obsah olova k cínu v poměru 2,5 : 1. Zmíněný poměr ukazuje, že jakost hranické polevy byla ve srovnání s místy, odkud se zachovaly recepty, dobrá.³³

K cinoši bylo potřeba přidat písek a sůl, event. měla-li být poleva zbarvena, také příslušný kov. V Hranicích užívali písku z Vyškova. Poměr mezi cinošem, pískem a solí byl 1 : 1 : 1. Směs se dala do pece, kde se spekla ve sklovitou hmotu, která se rozemlela na mlýnku a prášek takto vzniklý se rozředil vodou. Vypálené nádoby se mohly namáčet v kádích nebo polévat a získaly tak surovou polevu. Složení polevy se řídilo vlastnostmi hlíny, neboť poleva se musela přichytit na vypálenou hlínu, nesměla mít trhliny a pod.

Další pracovní postup se různil. Některé druhy výrobků, opatřené surovou polevou se dávaly do malířské dílny, kde získaly výzdobu a teprve pak byly znovu vypáleny. U jiných zase se vypálila nejdříve poleva a výrobky byly zdobeny dodatečně. V hranické manufaktuře užívali obojího způsobu. V prvním případě dostala fajans výzdobu na nevypálenou polevu t. zv. barvami velkého ohně. Barvy musely vydržet vysoký žár, nutný k tomu, aby se poleva dobře vypálila. Tyto vlastnosti mělo jen několik základních barev. Modrá, žlutá, zelená a manganově fialová a jejich kombinace.³⁴ Hranický receptář uvádí celkem 6 různých kombinací barev velkého ohně.³⁵ Ve druhém případě se zdobily fajansové výrobky na polevu vypálenou t. zv. barvami muflovými nebo barvami malého ohně.³⁶ Fajans zdobená na vypálenou polevu, musela být ještě jednou dávána do zvláštních, tak zvaných muflových pecí, kde byl menší žár. Hranický receptář uvádí 14 různých barev tohoto druhu i jejich složení.³⁷ Výzdoba fajanse barvami byla jedním z nejodpovědnějších pracovních úkonů. Malíř musel mít nejen značný umělecký smysl, ale musel znát i řadu receptů k přípravě barev. Složení některých barev, na př. purpurově červené i jiných bylo jedním z úzkostlivě střežených výrobních tajemství. Není divu, že také v hranické manufaktuře byly případy, že někteří malíři i jiní odborníci střežili své tajemství.³⁸

Hotová fajans byla po těchto výrobních operacích čistěna a tříděna. Výrobky bez chyb se oddělovaly od chybných a ukládaly podle druhů do skladišť.

Velmi brzy, již v r. 1785, počal správce Reiner dělat pokusy s výrobou kameniny. Kamenina se koncem 18. stol. stala módní keramikou, byla lacinější, a tudíž měla naději na lepší odbyt. Pokusy se dařily a vrchnost souhlasila s rozšířením sortimentu.³⁹ Ale plány se neuskutečnily. Hlavní příčinou bylo privilegium, jež získala manufaktura v Bystřici pod Hostýnem na výlučnou výrobu této keramiky. Není pochyb, že tím se uzavřela hranické manufaktuře příležitost úspěšnějšího rozvoje.

Hranická fajans

Dochované písemné prameny ukazují, jaké druhy fajanse se dělaly v hranické manufaktuře. Kvalitou, tvarem i celkovým vzhledem odpovídala hra-

nická fajans požadavkům středně bohatých vrstev obyvatelstva. Nepronikla, až na malé výjimky, mezi špičky tehdejší společnosti, na dvory feudálů. Nevyrovnala se po žádné stránce výrobkům cizích manufaktur, německých či holandských a nedosáhla také úrovně výrobků z manufaktury holičské, která získala mnoho odběratelů ve Vídni v nejbohatších kruzích feudální společnosti.⁴⁰ Pro široké masy obyvatelstva byla fajans příliš drahá. Musely se spokojovat hrnčířským zbožím daleko lacinějším.⁴¹ Spotřebitelé hranické fajanse byli v podstatě bohatší obyvatelé měst a úředníci patrimoniálních úřadů na venkově.

Hranická fajans podle způsobu výroby byla dvojího druhu. Jednak zpracovávaná na hrnčířském kruhu, jednak modelovaná ve formách.⁴² Fajans z hrnčířského kruhu, točená, dělila se na několik dalších skupin. Předně bez výzdoby, jen s polevou, a to bílou, modrou, tmavě a světle žlutou a světle i tmavě hnědou.⁴³ Velmi početně byly zastoupeny výrobky zdobené modrou barvou velkého ohně. Konečně početný sortiment točené fajanse tvořilo zboží s výzdobou rozličnými barvami malého ohně. Podle způsobu a bohatosti výzdoby dělilo se na čtyři jakostní třídy. Zcela shodně byla rozdělena i fajans modelovaná. Poměr mezi oběma skupinami co do množství byl různý podle požadavku odběratelů.⁴⁴

Inventáře ukazují, že sortiment hranické fajanse byl značně široký. Převládala užitková keramika, především různé nádobí pro potřeby domácností. Ozdobné fajanse, sošek a pod., se vyskytuje málo.

Z točených výrobků bez ozdoby, s bílou nebo barevnou polevou, byly zastoupeny ve větším množství šálky na kávu a čaj, hrnky a hrníčky na mléko, kávu, čaj, konvice všeho druhu, cukřenky, talíře, korbele na pivo a pod.⁴⁵ Fajans modře zdobenou zastupovaly talíře, šálky, pohárky a konvice.⁴⁶ Mezi fajansí točenou, zdobenou muflovými barvami bylo zase v největší míře různé nádobí. Ale vyskytovaly se také vázy na květiny.⁴⁷

Z fajanse modelované bílé, bez ozdob, je možno připomenout obyčejné talíře, talíře na ovoce, misky oválné i hranaté a pod.⁴⁸ Vyskytovaly se také sošky, rámečky k obrazům, psací potřeby a pod.⁴⁹ Modře zdobená fajans byla zastoupena hlavně talíři a dalším nádobím. V pestře zdobené jsou vedle nádobí uváděny také hlavičky k dýmčákům a sošky.⁵⁰

Ceny hranických výrobků byly značně vysoké, což byla jedna z příčin nesnadného odbytu a přispěla podstatně k neúspěchům a nakonec k likvidaci manufaktury. Závažným faktorem, majícím podstatný vliv na vysoké ceny, bylo nadměrně vysoké procento zmetků. Z rozličných příčin, na př. chyb ve výrobě, neschopnosti některých pracovníků a pod. docházelo k velkým škodám. Na př. se stalo, že pec plná fajanse se zkazila. Výrobní náklady stoupaly také tím, že ceny dřeva byly vysoké, a že v poměrně malé manufaktuře byli dva úředníci a pod. Tak si lze vysvětlit, že ceny hranického zboží v prodejních tarifech, čas od času vypracovávaných, byly příliš vysoké. Fajans bez ozdob byla vždy lacinější.⁵¹ Točená fajans byla zase lacinější než fajans modelovaná.⁵²

Závěrem je třeba znovu zdůraznit, že hranické zboží bylo určeno především středním vrstvám obyvatelstva. Nevyskytuje se přepychová fajans, na př. drahé stolní soubory nádobí. Ozdobná fajans v Hranicích se zhotovovala jen v poměrně malém množství.

Pracovní síly

V manufakturách na výrobu keramiky byly některé specifické zvláštnosti ve srovnání s manufakturami jiných výrobních odvětví. Jejich osazenstvo nebylo příliš početné. Zaměstnávala-li některá manufaktura dvě tři desítky lidí, patřila již k větším podnikům. Pracovníci v manufakturách, které se specialisovaly na fajansovou keramiku, byli převážně lidé se značnou odbornou kvalifikací. Dalším charakteristickým rysem byla skutečnost, že valná část zaměstnanců prošla během svého života mnoha zeměmi. Malíři, modeláři i topiči se zdrželi v manufaktuře jen tak dlouho, dokud se jim nenaskytlo výhodnější místo, často velmi vzdálené. Na rozdíl od manufaktur textilních, kde kádr pracovních sil tvořili lidé usedlí, byli výrobci fajanse světoběžníky v pravém slova smyslu.

Manufakturní podnikatel si musel za všech okolností zajistit kolektiv odborných pracovníků, chtěl-li, aby jeho podnik prosperoval. Na Moravě byla situace v tomto směru příznivější než kdekoliv jinde. Výroba fajanse v drobných toufarských dílnách skýtala předpoklady pro růst mnoha desítek pracovníků i jejich odbornou kvalifikaci. Mezi zaměstnanci fajansových manufaktur na Moravě i v sousedství tvořili odchovanci moravských toufarů význačnou skupinu.⁵³ Je možno uvést příklad velké manufaktury v Holiči. Také v Hranicích byla řada domácích, moravských pracovníků.

V hranické manufaktuře v době jejího rozkvětu v letech 1785–1795 bylo zaměstnáno průměrně dvacet lidí.⁵⁴ Jejich počet se zmenšoval nebo zvětšoval podle toho, jaká byla poptávka po zboží. Stávalo se ovšem, že správce potřeboval nutně rozšířit stav zaměstnanců, ale nemohl získat člověka, jenž by alespoň částečně odpovídal požadavkům. Je zajímavé sledovat, odkud přicházeli pracovníci do hranické manufaktury. Větší část všech, kdož pracovali v hranické manufaktuře v době její existence, náležela k oné stěhovavé skupině lidí, chodících z místa na místo, o nichž byla řeč výše. Není třeba se divit, že osudy mnoha hranických zaměstnanců byly velmi pestré. Přicházeli z různých míst. Na př. z manufaktury v Hlinicích v Pruském Slezsku,⁵⁵ z manufaktury v Berlíně,⁵⁶ z manufaktury v Pruskově,⁵⁷ z Holiče⁵⁸ a jiných stran.⁵⁹ Fluktuace byla poměrně velká a správa manufaktury byla nucena doplňovat řadu zaměstnanců novými lidmi.⁶⁰

Získávala je na základě inserátů v tehdejších novinách, nebo se uchazeči dověděli o pracovní příležitosti prostřednictvím svých přátel či jinak.⁶¹ V každém případě bylo osazenstvo hranické manufaktury složeno z lidí s rozličnými osudy i pestrou minulostí. Zaměstnavatel byl nucen s nimi jednat zcela jinak, než by si mohl dovolit k lidem usedlým, sžitým s prostředím. Až na několik lidí z domácího obyvatelstva, zaměstnaných jako pomocníci, ostatní nebyli k manufaktuře ničím poutáni. Byla jim pouze jedním z míst, na němž jeden déle, druhý jen nakrátko zakotvil. Nevlastnili ani domy ani pozemky. Bydleli v nájmu, event. v bytě, přiděleném jim zaměstnavatelem jako deputát.⁶² V případě hranické manufaktury byla podnikatelem feudální vrchnost, ale nemohla vůči svým zaměstnancům postupovat jinak než jako kapitalistický podnikatel k námezdním pracovníkům. Ale i v jiných otázkách, na př. mzdových, byl poměr podnikatele k zaměstnanci zcela jiný než na př. v manufakturách textilních.⁶³

Zaměstnanci ve fajansových manufakturách tvořili podle kvalifikace několik skupin. Nejhledanějšími byli malíři, zvláště ovládali-li zdobení pestrými

barvami a dovedli-li připravit krásné barvy. Někteří malíři byli znamenitými umělci. Museli mít živou představivost a přizpůsobovat výzdobu požadavkům odběratelů, vymýšlet nové vzory, event. je upravovat podle předloh a pod. Také v hranické manufaktuře, kde současně pracovalo 5—7 malířů, bylo několik zvláště dovedných. Podle zpráv vynikali malíři F. Modet a Ch. Neumann.⁶⁴ Zdá se, že hraničtí malíři pracovali na výzdobě fajanse vcelku volně, podle své vůle. Užívali-li předlohy, byly jejich vlastnictvím.⁶⁵

Další skupinou odborných pracovníků byli točíři a modeláři. Točíři pracovali na hrnčířském kruhu. Museli mít značnou dávku zručnosti, aby dali výrobkům potřebný tvar, ale i nemalou tvůrčí schopnost, chtěli-li oživit hlínu podle potřeb a vkusu odběratelů. Také modeláři, kteří v mnoha případech zhotovovali modely, byli zručnými odborníky.⁶⁶ Samotná výroba fajanse na modelech si už nevyžadovala tolik zručnosti.⁶⁷ V Hranicích vynikl nad průměr modelář Ekert schopností sestrojovat různé stroje, jimiž urychloval výrobu.⁶⁸

Mezi pracovníky, kteří byli páteří výroby fajanse, patřili také topiči. Vypalování fajanse, surové či opatřené polevou a barvami, bylo složitou technickou záležitostí. Topič musel mít dlouholetou zkušenost, neboť sebemenší chyba mohla mít za následek značné škody. V hranické manufaktuře byl beze sporu nejlepším topičem M. Brhel, zkušený praktik, ovládající vedle svého úzkého oboru celou výrobu fajanse.⁶⁹

Vedle uvedených kategorií odborných zaměstnanců byl potřebí v každé manufaktuře určitý počet osob k pomocným pracím. K přípravě hlíny, čištění vypálené fajanse, sekání dříví a pod. V Hranicích pracovali na těchto úsecích místní chudí obyvatelé jako nádeníci.

Mezi zaměstnanci hranické manufaktury byli někteří vynikající odborníci, jako na př. zmíněný již Brhel, malíř Modet a j. Ale byli tam také lidé průměrní a podprůměrní. Nesžili se vcelku s tamním prostředím, protože pokud neodešli již dříve, museli tak učinit, když vrchnost koncem roku 1796 manufakturu zrušila. Mezi hranickými zaměstnanci byli lidé spořádaní, obyčejně s početnými rodinami. Byli mezi nimi opilci, rváci a třebas byli schopnými pracovníky, propíjeli svůj i značně vysoký výdělek, nestarali se o rodiny, dělali dluhy a žili v neustálých svárech s osazenstvem manufaktury i obyvateli města. Manufakturní správa byla shovívavá i k těmto pracovníkům, a to z toho důvodu, že nebylo snadné najít za ně náhradu.

Poměr mezi zaměstnanci a vedoucím personálem manufaktury, reprezentovaným správcem Reinerem a kontrolorem Kröblem, od r. 1793 nástupcem Reinerovým, byl docela jiný, než bylo obvyklé v některých tehdejších manufakturách. Správce řídil osobně výrobu, byl v denním styku se všemi nepřilíš početnými zaměstnanci. Znal každého, jeho přednosti i vady. Byl však, i když sám dobrý znalec technologických postupů, přece jen závislý na podržzených. Potřeboval se dovědět některá jejich výrobní tajemství, a proto musel často zamhouřit obě oči, aby si je příliš nezneprátelil. Jak Reiner, tak i jeho nástupce Kröbl se však dostali několikrát do prudkých sporů, na př. s malíři Modetem a Neumannem a topičem Brhelem a j.⁷⁰

Vrchnost několikrát vyzývala správce, aby postupoval rigorosněji, dával pokuty za vadné výrobky a pod. Prakticky však měli hraničtí manufakturní úředníci velmi těžkou posici, protože jim neustále hrozilo, budou-li postupovat tvrdě, že postižení odejdou. Toto nebezpečí bylo aktuální zvláště poté, když nedaleká manufaktura v Bystřici pod Hostýnem se stala přitažlivým místem,

kde bylo možno nalézt zaměstnání.⁷¹ V roce 1790 vydala vrchnost podrobný manufakturní řád, jímž vymezovala každé kategorii zaměstnanců její povinnosti. Všichni, od malířů až po pomocníky, měli se tímto ustanovením řídit.⁷² Měl být zaveden lepší pořádek a hlavně měla být podepřena pravomoc a autorita manufakturní správy.

Hranická vrchnost očekávala od svého podnikání kladné finanční výsledky. Její přání se však stále nesplňovalo, a proto začala pohlížet na svou manufakturu skepticky. Nerada povolovala nové investice a bez přestání připomínala úředníkům, aby snižovali výrobní náklady a tak umožnili lepší odbyt zboží. Jednu z největších položek výrobních nákladů tvořily mzdy. Většina zaměstnanců byli lidé s kvalifikací, jímž bylo nutno platit značně vysoké mzdy. V hranické manufaktuře si všechny kategorie pracovníků, mimo pomocníky, vydělaly daleko více, než kterýkoliv zaměstnanec na př. v manufakturách textilních. Malíři, modeláři a točíři pracovali v úkole. Úkolové sazby vypracovával čas od času manufakturní správce. Vrchnost několikrát poukázovala, že výdělků na př. malířů jsou přílišné a chtěla, aby úředníci různým způsobem snížili výši mezd na př. tím, že by každý zmetek odčítali od výdělku.⁷³ Ale jak se zdá, nepodařilo se nijak podstatně snižovat výdělečné možnosti pod úroveň jiných manufaktur tohoto odvětví, protože nedostatek kvalifikovaných pracovních sil podobné snahy brzdil.

Topiči měli plat měsíční, který byl nižší než těch, kdo pracovali za mzdu úkolovou.⁷⁴ Podstatně nižší byly mzdy pomocných zaměstnanců.⁷⁵

Životní úroveň odborných pracovníků byla slušná, jejich výdělků dosahovaly značné výše. Na př. zručný malíř si mohl ročně vydělat 200–300 zl. Nepoměrně hůře byli placeni nekvalifikovaní zaměstnanci, většinou domácí chudí obyvatelé.⁷⁶

Hranická manufaktura byla od počátku manufakturoou kapitalistickou. Pracovní síly tvořili lidé svobodní, pracující za mzdu. Podnikatel, feudální vrchnost, neužíval ani v pomocných pracích, dovozu dřeva a hlíny, robotních potahů. V manufaktuře se nevyskytovalo hrubé násilí, tvrdé tresty a pokuty obvyklé a rozšířené v tehdejší době. Hlavní příčinou mírnějších vztahů mezi správou manufaktury a zaměstnanci byl nedostatek odborných pracovních sil.

Prodej hranické fajanse

Výrobky hranické manufaktury svou kvalitou získaly odběratele v řadách bohatšího městského obyvatelstva, úřednictva státních a patrimoniálních úřadů, mezi duchovenstvem a pod. Na Moravě však bylo mnoho drobných toufarských dílen. Jejich výrobky byly v průměru střední kvality, obdobně jako zboží hranické. Moravské trhy byly více než nasyceny a proniknout na ně si vyžadovalo značného úsilí i organizačních schopností. Hranická manufaktura potřebovala získat odbyt tím více, že majitel neměl v úmyslu poskytovat dlouho peněžní prostředky na zajištění jejího chodu. Stále zdůrazňoval, že má zájem jen na podnikání, jež se dovede rozvíjet vlastními silami.⁷⁷ Po více než deseti letech se ukázalo, že manufaktura není schopna nejen přinášet zisk, ale dokonce ani obejít se bez finanční podpory z vrchnostenské pokladny. Není proto divu, že došlo k její likvidaci.

Prvá hranická fajans se dostala na veřejnost v roce 1785. V tomto roce se započalo s výrobou v širším měřítku, ale podařilo se prodat jen nepatrné

mnžství zboží.⁷⁸ V letech 1786—1796, v době, kdy manufaktura byla v provozu, pohybovala se suma za prodanou fajans mezi 2—6 tisíci zl. ročně.⁷⁹ I když do roku 1794 stoupal objem ročního odbytu, přece nestačil odčerpávat tolik výrobků, aby skladiště nebyla stále přeplněna zbožím i několik let starým.

Správa hranické manufaktury užívala několik způsobů, jak pronikat na trhy. Zákazníci si mohli vybrat zboží přímo v manufakturních skladištích. Obchodníci z širokého okolí, dokonce i ze vzdálených míst, přijížděli nakoupit si do Hranic potřebné fajansové výrobky. Ve snaze rozšířit odbyt otvírala hranická manufaktura v některých městech stálé sklady. Na Moravě byl velký sklad v Židlochovicích. Židlochovické panství patřilo tehdy Dietrichštejnům, a proto není divu, že právě tam byl zřízen sklad, hojně a pravidelně zásobovaný.⁸⁰ Jiný sklad byl v Jihlavě.⁸¹ V mnoha dalších městech, na př. v Brně a Olomouci, prodávali hranickou fajans komisionáři.⁸²

Ve výběru vedoucích skladů i zástupců komisí neměla hranická manufaktura štěstí. Na př. její zástupce ve skladě v Jihlavě Kutlwašr nevyúčtoval svěřené mu zboží a nakonec utekl i s rodinou, kdýž byl úplně zadlužen. V jihlavském skladě ztratila manufakturní pokladna několik set zlatých.⁸³ Také brněnský komisionář, obchodník Nitsche, připravil manufakturu o několik set zlatých. Při pročitání zpráv o hranické manufaktuře se zdá, jako by správce Reiner a později i Kröhl vybírali komisionáře z lidí, kteří obyčejně po dlouhá léta zůstávali dlužni za odebrané zboží. Po likvidaci manufaktury zůstalo mnoho ztracených položek a dlužníky nebylo možno přinutit žádným způsobem k placení.⁸⁴

Nejvíce hranické fajanse se prodávalo na Moravě, ve městech jako Brně, Jihlavě, Olomouci, Šumperku a j.⁸⁵ Čas od času kupovali zdejší zboží také obchodníci z rakouského Slezska a z Uher.⁸⁶ Pozoruhodný úspěch měly hranické výrobky v Haliči.⁸⁷ Není pochyb, že Halič by byla znamenala důležitou sféru odbytu pro hranickou fajans, avšak manufaktura zanikla v době, kdy pronikání na haličské trhy bylo teprve v počátcích.⁸⁸ Velkou pomoc pro odbyt hranických výrobků mohly znamenat trhy ve Vídni; kvalita hranického zboží nebyla však dostačující a také vrchnost nechtěla nést další výlohy při zřizování skladů v hlavním městě monarchie. Tak se stalo, že hranická fajans nepronikla na jedno z nejdůležitějších tržišť.⁸⁹

Počátkem 90. let výrobní kapacita hranické manufaktury zvolna rostla, ale odbyt narážel na neustále větší obtíže. Přeplněné trhy, velká konkurence, pronikající módní kamenina i válečné události byly vážnými překážkami odbytu. Hranická manufaktura nedovedla zlepšit kvalitu zboží, nedovedla pružně měnit estetický vzhled i tvar tak, jak vyžadoval vkus spotřebitele. Ve skladištích přibývalo zásob. Správa neměla dostatek finančních prostředků a vrchnost neměla chuti dále doplácet na nevýnosné podnikání. Není divu, že nakonec majitel panství pozbyl trpělivosti a přistoupil k likvidaci manufaktury.

Zánik hranické manufaktury

Vrchnost zakládajíc manufakturu na hranickém panství věřila v jistý úspěch. Byla zklamána již v období pokusného provozu, kdy byla nucena investovat nemalé částky a výsledky nesplnily plně očekávání. V dalších letech sice manufaktura vzrostla a dosáhla jistých úspěchů, avšak stále se nedostavoval kýžený cíl. Hranické podnikání se stěžilo obešlo bez příspěvků z vrchnostenské

pokladny, tím méně pak bylo schopno přinášet zisky. Zdálo se, že krise bude překonána, když v prvních letech posledního desetiletí 18. stol. se podařilo zvýšit okruh odběratelů. Avšak toto oživení bylo zároveň i posledním vzepětím. Dostavila se řada neúspěchů. Odbyt se zmenšoval, neboť hranická fajans nebyla s to čelit stále ostřejší konkurenci.⁹⁰ Prodej v Polsku poklesl následkem tamních událostí (dělení Polska). Moravské trhy byly zaplaveny fajansí, kameninou i porcelánem. V manufakturních skladištích leželo množství zboží a správa zatím neměla finančních prostředků ani ke krytí běžného provozu. V roce 1795–1796 nedostali zaměstnanci po několik měsíců mzdu.⁹¹ Není divu, že ztráceli naději i úředníci patrimoniálního úřadu. Dosud dovedli uchlácholit majitele panství poukazem na různé reálné i nereálné vyhlídky a oddálit likvidaci tamního podnikání.⁹²

Vážná situace hranické manufaktury vzbudila zájem H. Gallaše, který žil v Hranicích na odpočinku.⁹³ Gallaš se zajímal o výrobu fajanse a znal z vlastní zkušenosti i poměry v manufaktuře i její výrobky. Vypracoval rozsáhlý elaborát, v němž se zabýval prostředky, jak manufakturu zachránit.⁹⁴ Vytýkal správě manufaktury, že je příliš konservativní v přejímání nových názorů na tvar a estetický vzhled výrobků. Navrhl několik vzorů, jež odpovídaly vkusu tehdejších spotřebitelů.⁹⁵

Gallašovy připomínky však již nemohly zachránit manufakturu z tíživé situace. Vrchnost se pevně rozhodla, že se tohoto podnikání vzdá. 10. prosince 1796 rozkázala úředníkům, aby od počátku nového roku započali s likvidací.⁹⁶ Většina zaměstnanců byla propuštěna uprostřed zimy, od 1. ledna 1797, ač se všichni obrátili k vrchnosti s prosbou, aby jim zajistila práci až do jara, kdy si budou moci nalézt zaměstnání a také se přestěhovat.⁹⁷ Po nějaký čas pracovalo ve zrušené manufaktuře jen několik lidí, kteří dokončovali rozpracovanou fajans, nebo pomáhali správci při likvidaci. Vrchnost původně chtěla budovy i s vybavením pronaját. Nenašel se však zájemce, takže likvidace musela být provedena do důsledků.⁹⁸ Likvidačními úkoly byl pověřen správce Kröbl. Budovy byly adaptovány na bytové jednotky a pronajaty.⁹⁹ Vnitřní zařízení bylo postupně prodáno. Rovněž zásoby zboží byly prodány. Trvalo však ještě řadu let, než se podařilo za snížené ceny vyprázdnit přeplněná skladiště.¹⁰⁰ Nemenší potíže působilo vymáhání mnoha dluhů mezi obchodníky i u zrušených skladů.¹⁰¹

Tím skončilo vrchnostenské podnikání. Trvalo jen několik let a nedosáhlo velké hospodářské důležitosti. Přece však je jedním z článků tehdejšího složitého vývoje i změn, které zasáhly tehdejší ekonomiku i společnost.

P o z n á m k y

¹ K otázce novokřtěnců na Moravě srov. na př. *Fr. Hrubý*, *Die Widertäufer in Mähren*, Lipsko 1935; *týž*, *Nové příspěvky k dějinám moravských novokřtěnců* (Český časopis historický XXXVII); dále články *J. Losertha* v *Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens*, roč. 18, 21, 30, 32 a j. — O moravské lidové keramice je značná literatura a odkazují proto jen na jednu z nejvýznamnějších prací o tomto tématu: *K. Černohorský*, *Moravská lidová keramika*, Praha 1941.

² O manufaktuře v Holiči viz monografii *C. Schirka*, *Die k. k. Majolika-Geschirrfabrik in Holitsch*, Brno 1905.

³ Schirek uvádí přehled zaměstnanců v holičské manufaktuře ve výše citované práci str. 98 n. Mezi nimi je řada Moravanů. Srov. také *Schirek*, *Über einige Beziehungen der*

k. k. Majolika-Geschirrfabrik in Holitsch (Ungarn) zu den verwandten Fabriken Mährens — Mittheilungen des mährischen Gewerbe-Museums, roč. XIV, 1896.

⁴ O hraničké manufaktuře viz C. Schirek, Über die fürstlich Dietrichstein'sche Fayance-fabrik in Mähr. Weisskirchen (1783—1805), Mittheilungen des mährischen Gewerbe-Museums in Brünn, roč. X., 1892; *týž*, Die fürstlich Dietrichstein'sche Fayancefabrik in Mähr. Weisskirchen (1783—1805), tamtéž, roč. XV., 1897. Z aktového materiálu z patrimonía hranického užil Schirek pouze poznámek H. Gallaše z r. 1796.

⁵ O manufaktuře v Pruskově srov. E. Hintze, Die Proskauer Fayance- und Steingut-Fabrik, Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift, N. F. IV, 1907.

⁶ Správce manufaktury v Pruskově Reiner psal 25. IX. 1777 o hlíně, kterou poslal hranický vrchní na zkoušku. Hlína byla ze Zbrašova. Státní archiv Brno, zem. les. odd., mikulovský archiv, panství Proskau und Chrzelitz, N. 18 A.

⁷ Tamtéž. Zpráva Reinerova z 5. VII. 1778. Do Prusкова došlo 6 druhů hlíny z hranického panství: 23. IX. 1778 poslal Reiner zprávu o výsledcích zkoušek. Prvý vzorek, drahotuská hlína, se hodila k výrobě hrnčířského zboží, nikoli fajansí. Další vzorek, hlína „von Slanauer“ se hodí k výrobě cihel. Třetí, hlína z Hustého Modřiska, je vhodná k výrobě nejlepších fajanse, ale vyskytuje se jen v malém množství. Čtvrtá, hlína ze Zbrašova, hodí se k výrobě fajanse. Pátá, červená hlína, hodí se k výrobě hnědého nádobí. Šestá, Berg-Cristal, je podobná českým krystalům.

⁸ Tamtéž. Zpráva Reinerova datovaná ve Vídni 8. října 1779.

⁹ Pruskovské panství koupil 24. listopadu 1783 pruský král Bedřich II. za 133.333¹/₃ dukátů a manufakturu za 6202²/₃ dukátů. F. Triest, Topografisches Handbuch von Oberschlesiens, Vratislav 1864, str. 77.

¹⁰ V dopise, datovaném v Pruskově 8. listopadu 1783, oznamoval kníže Dietrichštejn patrimoniálnímu úřadu v Hranicích, že přijal Brhela a posílá jej i s rodinou na Moravu. Brhel měl mít měsíční plat 6 zl. a byt. Již za necelý rok zvýšila vrchnost Brhelovi plat na 10 zl. měsíčně. SA Janovice patrim. Hranice, č. 114.

¹¹ V dopise z 9. prosince 1783 oznamoval hranický patrimoniální úřad, že Brhel udělal několik vzorků z hlíny, kterou považoval za nejlepší. Vzorky vypálil a opatřil je polevou. Zkouška však nedopadla valně, neboť poleva nebyla bílá a měla mnoho skvrn a trhlín. Zatím bylo možno, podle názoru patrimoniálního úřadu usuzovat, že hlína, jíž Brhel užíval, je dobrá, po vypálení světlá a drží polevu. 6. března 1784 psal hranický vrchní, že Brhel zhotovil na zkoušku 19 kusů rozličného nádobí z hlíny ze Zbrašova. Ukázalo se však, že tato hlína se nehodí samotná k výrobě fajanse, protože nedrží polevu. Tamtéž.

¹² S Reinerem uzavřela hranická vrchnost smlouvu 1. prosince 1783. Podle ní dostával jako správce manufaktury 250 zl. ročně a deputát obilí, luštěniny, sádlo, dřevo, stůl a svíčky. Tamtéž.

¹³ Reiner se chtěl přestěhovat z Prusкова do Hranic již v prosinci 1783. Patrimoniální úřad, který byl povinen najít mu byt, narazil na nebyvalé těžkosti. V budovách Světlíkova dvora, proponovaných pro manufakturu, nebylo místa. Ve městě byla velká bytová nouze, vzniklá přestěhováním krajského úřadu z Přerova. Reiner, který přijel s rodinou do Hranic 23. března 1784, musel se ubytovat v jediné světnici ve městě do doby, než byl upraven byt ve Světlíkově dvoře. Vrchnost uhradila výlohy spojené se stěhováním ve výši 57 zl. 16 kr. Tamtéž.

¹⁴ Reiner žádal ještě v době, kdy byl v Pruskově, patrimoniální úřad hranický, aby opatřil některé suroviny, neboť chtěl ihned po svém příbytu započít se zkušební výrobou. Dopis Reinerův z 25. února 1784. Tamtéž.

¹⁵ O složení polevy bude zmínka níže.

¹⁶ 16. května 1784 oznamoval Reiner vrchnosti, že přijal točire Pavlíka z Vyškova. Pavlík dostal za práci při zhotovování pokusných vzorků v červenci 1784 15 zl. 32 kr. mzdy, v srpnu 13 zl. 21 kr. 1.5 hl., v září 14 zl. 30 kr. 5.5 hl., v říjnu 13 zl. 50 kr. 4.5 hl., v listopadu a prosinci 22 zl. 55 kr. Od 16. srpna 1784 byli v Hranicích zaměstnáni mladší topič Pavel Chudoba, kasetář F. Klesl a koncem roku modelář J. Galas. Tamtéž, také Schirek, Mittheilungen, roč. XV, str. 114 n.

¹⁷ Podle dopisu vrchnosti z 24. ledna 1785 činily zatímtní náklady na úpravu budov 2000 zl. Adaptace byla rozpočtena na 5000 zl. Plány vypracoval tesařský mistr Romanek. SAJ patrim. Hranice č. 114.

¹⁸ Inventář byl vypracován k 31. prosinci 1788. Náčrt celkové situace manufaktury i jejího okolí je rovněž z roku 1788. Z r. 1784 je dochován plán, který představoval návrh na přestavbu budov bývalého dvora. Přestavba byla podle plánu vcelku provedena. Tamtéž.

¹⁹ Viz K. Černohorský, Moravská lidová keramika, str. 32.

²⁰ Podle dopisu hranického patrimoniálního úřadu ze 7. března 1786 postavil stolař z Nýdku Hrbáček nový ruční mlýn, k jehož pohonu stačil pouze jeden člověk, kdežto na starém byli dva lidé. SAJ patrim. Hranice č. 114.

²¹ 2. srpna 1785 psal hranický patrimoniální úřad vrchnosti, že stolař Hrbáček podal rozpočet na výstavbu mlýna na vodní pohon ve výši 500 zl. Ale teprve v r. 1789 byla stavba uskutečněna. Zpráva Reinerova z 11. ledna 1790. Tamtéž.

²² Ekert byl zaměstnán v hranické manufaktuře jako modelář. Byl však zručným strojníkem. Postavil několik strojů, jimiž urychloval výrobu. Některé jeho stroje byly určeny k výrobě kameniny, o níž se pokoušela také hranická manufaktura. Ekert pracoval také v Anglii a odamtud si přinesl řadu poznatků. Ale někteří zaměstnanci manufaktury, zvláště topič Brhel a malíř Neumann, zanevěřeli na Ekerta, prý ze strachu, že jeho stroj je zbabí práce. Ekert pravděpodobně postrašen, odešel tajně již v r. 1787 do Polska. Vrchnost si slibovala mnoho od jeho dovednosti a byla rozezlena na Reineru, že nezabránil odchodu jednoho z nejlepších odborníků. Viz korespondenci Reinerovu s vrchností z roku 1787. Tamtéž.

²³ Viz přílohu, kde otiskují Reinerovu zprávu. O výrobních postupech fajanse viz K. Černohorský, Jak se vyráběly vyškovské fayanse, Vyškov 1928, kde je uvedena řada literatury.

²⁴ Viz přílohu.

²⁵ Byla to hlína hrnčářská. Hliník byl otevřen na poli soukeníka Ritticha. Rittich nechtěl původně povolit, aby manufaktura kopala na jeho poli hlínu. Potom však přece přistoupil, pravděpodobně když dostal zaplacenou náhradu za zničený pozemek, na návrh manufakturní správy. Zpráva kontrolora Kröbla z 31. prosince 1793. Tamtéž.

²⁶ Viz přílohu.

²⁷ Na př. v r. 1785 vypukl mezi správcem Reinerem a topičem Brhelem spor. Brhel obviňoval správce, že platil sedlákům za fůru dovezené hlíny 20 kr. místo 18 kr. Viz dopis patrim. úřadu z 8. října 1785.

²⁸ Plánek dvora z r. 1788 má 6 takových nádrží.

²⁹ Karbovny byly prostory ohrazené deskami. Dno bylo buď z udusané hlíny, nebo bylo vyloženo hliněnými deskami. Pro přebytečnou vodu byl upraven odtok. Viz Černohorský, Moravská lidová keramika, str. 18.

³⁰ Měla světle šedou barvu. Byla kopána v hliníku nedaleko Zbrašova a Opatovic. Její zpracování bylo jednodušší. Polila se vodou a šlapáním se zbavila nečistoty. Viz příloha.

³¹ O výrobě při užití forem viz Černohorský, Moravská lidová keramika, str. 21. V inventáři hranické manufaktury z r. 1788 je uvedeno několik desítek rozličných modelů. Byly částečně koupeny, hlavně ve Vídni. Některé si zhotovila manufaktura ve vlastní režii. SAJ patrim. Hranice č. 114.

³² V hranické manufaktuře se stalo nežádoucí, že bylo potřeba rychle vypravit větší dodávku fajanse a žádaný druh nebyl na skladě. Proto se vypalovaly ještě nevyschlé polotovary. Procento zmetků v takovém případě však bylo neobyčejně vysoké. Viz zprávy Reinerovy, které na mnoha místech svalují vinu za vysoké procento chybného zboží na to, že výrobky nebyly dostatečně suché. Tamtéž.

³³ K. Černohorský v citované knize připomíná, že čím více cínu bylo v polevě, tím byla kvalitnější. Uvádí, že v receptáři vyškovských toufarů byl poměr mezi olovem a cínem 5:1, v manufakturách německých a holandských 3:1. Moravská lidová keramika, str. 27.

³⁴ Viz Černohorský, str. 29.

³⁵ Viz přílohu.

³⁶ Tamtéž.

³⁷ Tamtéž.

³⁸ V roce 1785 oznamoval vrchní hranického patrimoniálního úřadu, že zemřel zaměstnanec manufaktury modelář Jotke. Před svou smrtí odkázal vrchnímu zápisník, v němž měl zapsány různé recepty, získané během dvaceti let působení v různých manufakturách. Zápisníky byly těžko čitelné a vrchní je údajně dal přepsat. SAJ, patrim. Hranice, č. 114, dopis z 1. listopadu 1785. V aktech hranické manufaktury jsem opis nenašel. Podobně i Brhel, vrchní topič, znal mnoho receptů na výrobu barev. Brhel se dostal do sporů se správcem Reinerem i s druhým úředníkem, kontrolorem Kröblem. V r. 1789 požádal vrchnost, aby mu dala pensi, jak mu slíbila při jeho nástupu. Uváděl, že má již 65 let a je poloslepý. Zdá se však, že byl k tomuto kroku přinucen správou manufaktury, jež se ho chtěla zbavit. Vrchnost položila Brhelovi podmínku, aby svěděl Kröblu veškerá tajemství. Brhel snad neřekl všechno a proto vrchnost na návrh úředníků mu nedala nic a ještě jej propustila. Viz korespondenci mezi správou manufaktury a vrchností z r. 1789.

³⁹ 25. září 1785 oznámil Reiner, že se pokusy s výrobou kameniny plně podařily. Užíval

hlíny ze Zbrašova. 18. ledna 1788 tvrdil, že by bylo možno započít s výrobou pro trhy. Tamtéž.

⁴⁰ V dopise z 1. května 1786 oznamovala vrchnost, že kvalita hranické fajanse je daleko horší než holičské. Tamtéž.

⁴¹ Již v roce 1779 psal hranický patrimoniální úřad, že manufatura nenajde odběratele mezi vesnickým obyvatelstvem. Tamní lidé se spokojují s výrobky hrnčírů. Tamtéž.

⁴² Tamtéž. Viz inventáře zboží z roku 1787, 1795, 1797.

⁴³ Tamtéž.

⁴⁴ K 30. září 1787 bylo ve skladišti za 352 zl. točené fajance a za 1438 zl. modelované. V r. 1797 k 30. dubnu za 2750 zl. točené a za 1690 zl. modelované fajanse. Viz výše uvedené inventáře.

⁴⁵ Na př. v inventáři z r. 1797 je uvedeno 3157 kusů koflíků, 550 čajových konvic, více než 1000 konvic na mléko, 6241 talířů atd.

⁴⁶ Tamtéž. Více než 370 konvic, 555 koflíků, 296 talířů atd.

⁴⁷ Tamtéž. Na př. 2395 kávových šálků, 2624 koflíků, konvice, talíře a pod.

⁴⁸ Tamtéž. 1450 talířů, několik set rozličných misek a pod.

⁴⁹ Tamtéž. 66 sošek, 2 rámečky, 1 souprava psacích potřeb.

⁵⁰ Tamtéž.

⁵¹ Na př. bílé talíře stály k 1. lednu 1790 5,5 kr. kus. Modře malované 9 kr., pestře zdobené od 10,5—21 kr. Talíře modelované v téže velikosti, bílé 8 kr., modře zdobené 10,5 kr., pestře zdobené 13,5—18 kr. Viz ceník z r. 1790.

⁵² Tamtéž, na př. bílá konvice točená stála 12 kr., modelovaná stejné velikosti 15 kr.

⁵³ Srov. soupis moravských toufarů u Černohorského, Moravská lidová keramika, str. 169 n.

⁵⁴ V r. 1787 bylo v ní celkem 20 lidí. Dopis Reinerův z 31. října 1787. SAJ, patrim. Hranice č. 114. V r. 1788 oznamoval Reiner vrchnosti, že manufatura zaměstnává 24 lidí, včetně pomocníků. Dopis z 29. února 1798. V r. 1791 měla 19 stálých pracovních sil a podle potřeby několik dalších nádeníků. Dopis Reinerův z 28. června 1791. Tamtéž.

⁵⁵ Na př. malíř Jiří Fiala a modelář Josef Dreyhann. Dopis Reinerův z 18. ledna 1785. Dreyhann pracoval v l. 1774—1776 v Holiči. Schirek, Die k. k. Majolika-Geschirr-Fabrik, str. 116.

⁵⁶ Bratři Antonín a Karel Lindenblattové.

⁵⁷ Zmíněný již topič Brhel a správce Reiner. Brhel pracoval v 50. letech v manufaktuře v Holiči. Viz Schirek, citovaná práce, str. 131.

⁵⁸ Na př. modelář Hirsch. Tamtéž, str. 117.

⁵⁹ Uváděný už Ekert přišel z manufaktury v Petrohradě. SAJ, patrim. Hranice č. 114.

⁶⁰ Správce Reiner přijímal nové uchazeče o zaměstnání tak, že nejříve vyzkoušel jejich dovednost. Jak vyplývá ze zachovaných zpráv, neměl Reiner šťastnou ruku a mnohokrát se dal napálit a přijal lidi, s nimiž měl mnoho nepřijemností. Buď neměli dostatečnou kvalifikaci, nebo zase nadělali dluhů a pak utekli.

⁶¹ Na př. podle dopisu Reinerova z 27. března 1786 byl v brněnském Intelligenz-Blattu uveřejněn inserát, že se v Hranicích přijmou pracovníci všech kategorií. Žadatelé museli mít potvrzení dřívějšího zaměstnavatele.

⁶² Deputátní byt měl vrchní topič Brhel, pak jeho nástupce. Některým zaměstnancům dávala manufakturní správa příplatek na byt.

⁶³ Ve fajansové výrobě nebyl přebytek odborníků, a proto každý podnikatel musel hledět, aby si udržel kádr dobrých zaměstnanců i za cenu vyšších mezd.

⁶⁴ Seznam malířů, kteří pracovali v hranické manufaktuře uvádí Schirek, v cit. práci, Mittheilungen, roč. XV, str. 124. O Modetovi a Neumannovi podal velmi příznivý posudek Reiner v dopise vrchnosti z 29. února 1788. SAJ, patrim. Hranice č. 114.

⁶⁵ Nenašel jsem nikde dokladů, že by manufatura měla předlohy, podle nichž by malíři fajans zdobili. Snad jim jako předlohy sloužily výrobky jiných manufaktur.

⁶⁶ Hranická manufatura kupovala část modelů z manufaktury na výrobu porcelánu ve Vídni, část dělali její modeláři.

⁶⁷ Seznam modelářů v hranické manufaktuře viz ve výše uvedené Schirkově práci.

⁶⁸ O Ekertovi viz výše.

⁶⁹ Brhel, i když byl jistě vysoce kvalifikovaný pracovník, přece se dopustil mnohdy chyb a pak procento zmetků bylo neúměrně vysoké. Viz dopisy Reinerovy.

⁷⁰ V r. 1785 došlo mezi malířem Neumannem a topičem Brhelem na jedné straně a Reinerem na straně druhé k prudkým výstupům. Jeden druhého obviňoval z mnoha nepřístojností. Reiner prý platil více peněz za dovoz hlíny, rozdával dřevo, svěřoval vedení manufaktury synovi, pole a zahrady mu obdělávali nádeníci z manufaktury v pracovn

době a pod. Případ vyšetřoval hranický patrimoniální úřad a ačkoli Reiner se bránil nařčením a uváděl, že Brhel pracuje špatně, Neumann je opilec a pod., přece jen vrchnost správce pokárala a nařídila mu, aby na příště se vystříhal na př. užívat pracovních sil z manufaktury pro svou osobní potřebu a pod. Viz dopisy patrim. úřadu o výsledcích a o rozhodnutí vrchnosti ze září a října 1785.

⁷¹ Do této manufaktury odesel na př. Brhel, odešel tam i M. Neumann, který v dopise z 9. dubna 1791 žádal o znovupřijetí.

⁷² Rád probírá jednu kategorii za druhou. Na př. malíři si nesměli přivydělávat zdo-
bením cizího zboží; jestliže něco zkazili, měla se jim škoda strhnout z platu. Malíř Neumann dostával jako deputát dřevo a nájemné a měl proto učit každou neděli manufakturní učně. Rád určuje také pracovní dobu. V zimě od 6—11 hod. a od 12—19 hod., v létě od 5—11 hod. a od 12—19 hod.

⁷³ Na př. malíř Modet vydělal od června do prosince roku 1786 180 zl., Neumann r. 1787 za 9 měsíců 185 zl. 20 kr. 4 hl. Schirek, cit. práce *Mittheilungen*, roč. XV, str. 126. Týž malíř vydělal v roce 1790 průměrně 20 zl. 51 kr. měsíčně. Zpráva Reinerova z 24. srpna 1790. Pro srovnání uvádím, že správce Reiner měl roční plat 250 zl. a deputát. V r. 1785 vypláta manufaktura malířům celkem 146 zl. 58 kr., 3 hl., v r. 1786 633 zl. 15 kr. 1.5 hl., v r. 1787 1.241 zl. 29 kr. 4.5 hl. Sumární extrakt z r. 1788.

⁷⁴ Brhel měl zpočátku měsíčně 6 zl., pak mu byla mzda zvýšena na 10 zl. Vedle toho měl jako deputát byt. V r. 1790 měl topič F. Klesel 7 zl. měsíčně a popel, druhý topič F. Jemelka měl stejnou mzdu. Kočí manufakturního potahu měl měsíčně 6 zl. Zpráva Reinerova z 10. března 1790.

⁷⁵ Nádeníci měli denně 12 kr. Malířský pomocník M. Pavlík měl v r. 1790 4 zl. měsíčně a popel, pomocník J. Reiner 3 zl. a popel. Tamtéž.

⁷⁶ Je možno uvést případ týkající se nádeníků. Nádeníci byli povinni jako obyvatelé města k jistým veřejným povinnostem. Měli ročně po dobu 12 dnů vykonávat posilky nebo zaplatit 1 zl. 12 kr. Podali manufakturní správě žádost, aby se zasadila a byli této povinnosti zbaveni. Patrimoniální úřad vyjednával marně s městským magistrátem a nakonec se vrchnost uvolila platit z vlastních prostředků požadovanou činži za každého nádeníka. Dopis patrimoniálního úřadu z 23. února 1788 a odpověď vrchnosti z 13. března 1788.

⁷⁷ Podobné myšlenky jsou obsaženy téměř v každém dopise, jímž vrchnost odpovídala buď správě manufaktury nebo patrimoniálnímu úřadu.

⁷⁸ Schirek, *Mittheilungen*, roč. XV, str. 133 uvádí, že za rok 1785 prodala manufaktura za 72 zl. 21 kr. zboží.

⁷⁹ Tamtéž. Schirek se opírá o účty z mikulovského archivu. Také v aktivním materiálu z patrim. archivu hranického jsou mezi účetními doklady zprávy o množství prodané fajanse. Na př. sumární výťah z 24. prosince 1788 uvádí, že v r. 1786 prodala manufaktura za 2.120 zl. 6 kr. zboží, v r. 1787 za 4.112 zl. 18 kr. 3 hl. SAJ patrim. Hranice, č. 114.

⁸⁰ O židlochovickém skladě je mnoho zpráv jak v dopisech Reinerových, tak v účetních dokladech. Tamtéž.

⁸¹ Jeho vedení bylo svěřeno obchodníkovi Kutlwašovi.

⁸² 15. září 1786 uzavřela manufakturní správa smlouvu na komisionářský prodej s brněnským obchodníkem Nitschem: V r. 1787 byl komisionářem v Olomouci F. Vítek. Vítek byl toufarem a obchodníkem a vedl komisní prodej fajanse z Holiče. Komisionáři měli 10% provise. Dopis Kröblův z 11. července 1795. Tamtéž.

⁸³ Viz dopis Reinerův z 5. srpna 1791. Ztracené pohledávky za Kutlwašem jsou také v účetních dokladech. Tamtéž.

⁸⁴ V obsáhlém materiálu o likvidaci manufaktury je uváděna řada ztracených pohledávek. Vrchnost se pokusila, aby některé, o nichž se domnívala, že vznikly vinou některého ze správců, byly jimi uhrazeny. Ještě v prvních letech 19. stol. musel Reiner, který od r. 1793 byl mimo manufakturu, dlouze obhajovat svou nevinu. Reiner nakonec dokázal, že není povinen hradit ztracené pohledávky především za některými obchodníky a komisionáři.

⁸⁵ Schirek, *Mittheilungen*, sv. XV, str. 133 n.

⁸⁶ Tamtéž.

⁸⁷ Tamtéž. Uvádí řadu obchodníků z Haliče, kteří nakupovali hranické zboží. Podle zprávy Kröblův z ledna 1794 pracovala manufaktura na velké objednávce pro obchodníka ze Lvova.

⁸⁸ V dopise z 28. května 1795 psala vrchnost, že zboží z manufaktury v Bystřici pod Hostýnem má ještě lepší uplatnění na trzích v Polsku, protože je kvalitnější a lacinější. SAJ, patrim. Hranice č. 114.

⁸⁹ V dopise z 4. července 1788 připomínal Reiner znovu vrchnosti, že je bezpodmínečně nutné zříditi sklad ve Vídni. Ale vrchnost nepovolila, neboť se obávala velkých výloh. Tamtéž.

⁹⁰ Hranické manufaktuře vyvstal nebezpečný konkurent v manufaktuře v Bystřici pod Hostýnem, zvláště když se této podařilo získat privilegium na výlučnou výrobu kameniny. Úspěšné pokusy tohoto druhu v Hranicích byly zbytečné. Majitel bystrické manufaktury, hrabě Montelabat se již v r. 1792 snažil odstranit hranickou konkurenci. Verkmistr bystrické manufaktury Kinský se ucházel o její pronájem. Vrchnost správně usuzovala, že za Kinským stojí majitel manufaktury bystrické, ale vcelku se stavěla kladně k jeho nabídce. Ovšem z neznámých důvodů nedošlo k uskutečnění tohoto plánu. Viz dopisy Reinerovy a hranické vrchnosti z let 1792—1793. Tamtéž.

⁹¹ V srpnu 1795 oznamoval správce Krübl, že nemohl vyplatit tento měsíc mzdy. 5. prosince 1796 hlásil správce, že zaměstnanci nedostali již čtvrt roku vyplacený mzdy. Tamtéž.

⁹² 23. října 1795 oznamoval vrchní hranického panství, že stav manufaktury je povážlivý. Radil vrchnosti, aby zastavila výrobu na jaře příštího roku. Tamtéž.

⁹³ O Galašovi viz na př. K. Šmídek, Josef Herman Galaš a pozůstalé rukopisy jeho, ČMM, 9, 1877.

⁹⁴ Galašův elaborát je z 8. února 1796. Otiskl jej Schirek v Mittheilungen, sv. X, str. 30 n. 30. července 1796 podal Galaš druhý elaborát, v němž kritisoval především správu hranické manufaktury a vypočítával, co vše musí ředitel ovládat. SAJ, patrim. Hranice č. 114.

⁹⁵ Tyto návrhy otiskl Schirek v Mittheilungen, sv. X.

⁹⁶ Dopis vrchnosti z uvedeného dne. SAJ patrim. Hranice č. 114.

⁹⁷ 20. prosince 1796 podali všichni zaměstnanci žádost, aby jim bylo umožněno pracovat aspoň do března. 24. ledna 1797 prosil J. Dreyhann o podporu do doby, než najde nové zaměstnání a bude se moci přestěhovat. Tamtéž.

⁹⁸ 7. června 1797 oznamoval hranický vrchnostenský úřad, že dal do Brünnner Zeitungu inserát, v němž zveřejňoval podmínky pro pronájem manufaktury. Protože hrozil nepřátelský vpád, nikdo se nepřihlásil. V srpnu 1797 vedl hranický patrimoniální úřad jednání s majiteli pražské manufaktury, které však nevedlo k cíli. Tamtéž.

⁹⁹ Podle zprávy z 2. listopadu 1800 bylo v manufakturních budovách 11 bytů. Činž za rok vynášela 207 zl. Tamtéž.

¹⁰⁰ Ještě 4.—6. června 1805 se konala v Hranicích licitace zbytků fajansových výrobků a zařízení. Prodalo se za 242 zl. 58 kr. fajanse a za 19 zl. 36 kr. 4.5 hl. různého zařízení. Tehdy už byl Kröbel mrtev. Zemřel náhle 8. března 1805. Viz dopisy vrchnostenského úřadu a licitační protokoly. Tamtéž.

¹⁰¹ Jak bylo uvedeno výše, ztratila manufaktura několik set zlatých tím, že nemohla přinutit řadu dlužníků k placení. Viz likvidační spisy, Tamtéž.

PŘÍLOHA

Předpis J. J. Reinera na výrobu fajanse.

Vermerk

derjenigen Versätzungen oder sogenandten Fabriken Geheimnisse, die nach dennem von Endes unterschriebenem unternehmenen vielfältigen Versuchen als die besten und vortheilhaftesten für die Herrschaft Weiskirchner Fayence Fabrike befunden sind worden, wie folgt:

Lit A:

Nro 1mo

Erdversatz zu Anfertigung des Geschirrs

Chleißer Erde an des Freyhöflers Wahala seinem Garten, welche von grauer Farbe ist	2 Theil	} dem Maas nach
Draher, Erde an des Tuchmachers Rittich seinem Felde von gelblicher Farbe	2 Theil	
Märgel von lichtgrauer Farbe in dem Ufer des Tzaputter Grabens	1 Theil	

Anmerckung: Diese erstgedachte Erdearten müßen nach dem angezeigten Maas in Bottigen mit Wasser durch fleisiges Umriehren aufgelöset, durch ein der feinsten Haarsiebe auf die bretteerne Schlämkasten geseibet und nachdeme das Wasser nach erfolgter Sätzung abgezapfet worden, auf roh gebrandte unbrauchbare Teller gegossen, und bies zur Steifwerdung in freyer Luft gelassen, sodann in das Erdmagazin geschafft und über einen Haufen vest zusammen geschlagen werden. Zum Verarbeiten ist allemahl die älteste zu wählen, auch ist sie noch zuvor mit dem Schabermesser zu schaben und alsdann mittels des Schlägels und des Schlageisens in Ballen vest zusammenzuschlagen, weil nicht genugsam vest geschlagene Erde in der Arbeit Luftblaßen bekomt.

Nro 2do

Erdversatz zu denen Casseteln, Schmelztügeln und Feyergewölzbiegeln.

Zbraschauer Erde weissgrauer Farbe — so in dem Zbraschauer Walde gegen Opatowitz gegraben wird — ist blos durch Schaben und Tretten von dem Unrath gereinigter und mit Betsch Sand versätzer tauglich.

Lit B:

Zinn-Asch-Versatz

Zinn in Rollen	20 Theil	} dem Gewüchte nach
Bley	50 Theil	

Diese zwey Species in dem Calcionir-Ofen zu Aschen gebrand.

Lit C:

Glassur Versatze

Nro 1mo

Weisse Glassur

Von der sub Lit B beschrieben gebrandten

Zinn-Asche	10 Theil	} alles dem Maas nach
Wischauer Sand	10 Theil	
Küfel-Salz	10 Theil	
Minium	1 Theil	

Nro 2mo

Dunkelbraune Glassur

Von der sub Lit B beschrieben gebrandten

Zinn-Asche	5 Theil	} dem Maas nach
Wischauer Sand	5 Theil	
Küfel-Salz	5 Theil	
Braunstein	$\frac{2}{3}$ Theil	
Caput mortuum	$\frac{1}{2}$ Theil	
Minium	$2\frac{1}{2}$ Theil	

Nro 3^{io}

Lichtbraune Glassur

Von der sub Lit B beschrieben gebrandten

Zinn-Asche	5 Theil	} dem Maas nach
Wischauer Sand	5 Theil	
Küfel-Salz	5 Theil	
Braunstein	$\frac{1}{3}$ Theil	
Caput mortuum	$\frac{2}{3}$ Theil	
Minium	$2\frac{1}{2}$ Theil	

Nro 4to

Steingutfärbige Glassur

Von der sub Lit B beschriebenen gebrandten

Zinn-Asche	5 Theil	} dem Maas nach
Wischauer Sand	5 Theil	
Küfel-Salz	5 Theil	
Caput mortuum	1 Theil	
Minium	1 Theil	
Glätte	1 $\frac{1}{3}$ Theil	

Nro 5to

Hellgelbe Glassur

Von der sub Lit B beschriebenen gebrandten

Zinn-Asche	5 Theil	} dem Maas nach
Wischauer Sand	5 Theil	
Küfel-Salz	5 Theil	
Neapel-Gelb	1 Theil	
Minium	5 Theil	
Glätte	1 Theil	

Nro 6to

Dunkelgelbe Glassur

Von der sub Lit B beschriebenen gebrandten

Zinn-Asche	5 Theil	} dem Maas nach
Wischauer Sand	5 Theil	
Küfel-Salz	5 Theil	
Antimonium	$\frac{1}{2}$ Theil	
Englischen Ocker	$\frac{1}{2}$ Theil	
Minium	1 $\frac{1}{2}$ Theil	
Glätte	1 Theil	

Nro 7mo

Grüne Glassur

Von der sub Lit B beschriebenen gebrandten

Zinn-Asche	5 Theil	} dem Maas nach
Wischauer Sand	5 Theil	
Küfel-Salz	5 Theil	
Kupfer-Asche	$\frac{2}{3}$ Theil	
Minium	2 $\frac{1}{2}$ Theil	

Nro 8vo

Blaue Glassur

Von der sub Lit B beschriebenen gebrandten

Zinn-Asche	5 Theil	} dem Maas nach
Wischauer Sand	5 Theil	
Küfel-Salz	5 Theil	
Blaue Schmalta	1 Theil	
Minium	2 Theil	

Anmerckung: Die vorbeschriebenen Glassuren müssen jede gutt gemischer unter in großen Ofen auf dem sogenannten Feyerherde geschmolzen werden.

Lit D:

Farb-Flüsse Versatz

Nro 1^m

Weisser oder Purpur-Fluß

Calcionierten Borax	7 Loth	} dem Gewüchte nach
Berg-Christal	3 Loth	
Weiss Spreng-Glass	1 Loth	
Weiss ord. Glass	1 Loth	

Anmerckung: Die vorbeschriebenen Species müssen fein gestossener und gutt vermischer in einem aus der sub Lit A Nro 2do angezeigten Zbraschauer Erdmassa gefertigtem Schmelz-Tügel oben in großen Ofen beym rohen Geschirr geschmolzen werden.

Nro 2do

Gelber oder Minium-Fluß.

Minium	24 Loth	} dem Gewüchte nach
Wischauer Sand	4 Loth	
Calcionierter Borax	2 Loth	

Anmerckung: Diese Species müssen wohl vermischer in einem bereits beym Purpurfluß beschriebenen Schmelz-Tügel unten in Ofen auf dem sogenannten Feyerherde geschmolzen werden.

Lit E:

Farben-Versatz ins kleine oder sonst genandte Schmelz-Feyer

Nro 1mo

Purpur Farbe

Signo a) Gold-Solution. Diese geschieht folgendermassen: es wird nemlich in einem Seydlflaschel ein zu kleinen Stückeln geschnittener alter Hollender Ducaten in Aqua fort oder Scheidewasser (welches mit 1 Loth Koch- oder Küfel-salz versetzt werden muß) bey temperierter Hietze aufgelöst.

signo b) Zinn-Solution

Die Solution des Zinn geschieht auf folgende Art: es wird nemlich in einem Seydelflaschel 1 Loth klein geschnittenes reines Zinn in zur Helfte mit Wasser temperirten Aquafort, oder Scheidewasser bei gemässiger Hietze aufgelöst.

signo e) Purpur-Maß a

Zum Versatze der Purpur-Massa sind gläberne Kraußen von weißen Glaße oder sogenannte Einnmachgläßer erforderlich. Diese Gläßer müssen vor der Operation mit sehr reinem Fluß, oder überstandnem Brunnwasser gegen $\frac{3}{4}$ gefüllet werden, sodann wird von der sub Lit. E signo a) beschriebenen Gold-Solution in jede mit Wasser gefülte gläberne Krauß so viel gethann, bies sich das Wasser ganz lichtgelb färbet, hierauf wird ebenfals von der sub Lit. E signo b) angemerckten Zinnsolution so viel zugegossen, bies die Vermischung lichtroth aussiehet; diese Vermischung wird alsdann gut zusammen geriehet und so lang stehen gelassen, bies sie sich sätzet; wiebald sie sich gesätzet, muß das oben stehende Wasser abgegossen und reines darauf gegossen werden; diese Ab und Zugiesung des Wassers wird so lang continuiret, bies das abgegossene Wasser gar keine Farb und Geschmag mehr hat; hat nun das Wasser keinen Geschmag mehr, so lasset man die Massa verdicken und sodann mit dem sub Lit. D. Nro 1mo beschriebenen weißen oder Purpur-Fluße auf einer gläbernen Reibetaffel so lang reiben, bies sie ohnfielbahr ist.

Nro 2do

Hellrothe Farbe

Zu Verfertigung dieser Farbe ist erforderlich, daß in einem Schmelztügel in Schmiedekohlen grüner Eysenvitriol so lang vergliehet werde, bies er durchgehends hellrot aussiehet;

sodann muß dieser gliche Vitriol mit reinem Wasser abgelöscht, das abgelöschte in Gläßer gethan und sie sich setzende Massa gleich der des Purpurs so lang abgegossen werden, bis das abgegossene Wasser weder Farb noch Geschmag mehr hat; hat nun das Wasser keinen Geschmag und Farbe mehr, so wird die gereinigte Massa mit den sub Lit. D. Nro 1mo beschriebenen weißen oder Purpur-Fluße zum Gebrauch fein gerieben.

Nro 3to

Glanz-Schwarz.

Schöner, reiner, sehr schwarzer hungarischer roher Braunstein $\frac{1}{3}$ Pf. mit $\frac{2}{3}$ Pf. sub Lit. D. Nro 1mo beschriebenen weißen Fluße abgerieben.

Nro 4to

Condur-Schwarz die grüne Farb zu schattiren.

Roher Braunstein ganz ohne Versatz fein gerieben giebt ein guttes Condur-Schwarz.

Nro 5to

Dunkelgrüne Farbe.

Minium	16 Loth	} dem Gewüchte nach
Wischauer Sand	4 Loth	
Kupfer-Asche reine oder gebrandtes Kupfer	2 Loth	
Blaue Schmalta	2 Loth	
Borax calcioniert	1 Loth	
Weiß ordinär Glas	$\frac{1}{2}$ Loth	
Sprengglas	$\frac{1}{2}$ Loth	

Anmerckung: Diese Species müssen unter in Ofen bey der Glassur in inem wohl verwarthen Schmelztügel geschmolzen werden.

Nro 6to

Hellgrüne Farbe.

Minium	16 Loth	} dem Gewüchte nach
Wischauer Sand	4 Loth	
Gebrand Kupfer	2 Loth	
Neapel Gelb	1 Loth	
Ordinär. Glas	$\frac{1}{2}$ Loth	
Sprengglas	$\frac{1}{2}$ Loth	

NB: Wird wie Nro 5to bey der Glassur geschmolzen.

Nro 7mo

Violette Farbe.

Geriebener Purpur	1 Theil
Geriebenes Helblau	1 Theil

Nro 8vo

Hel — oder lichtblaue Farbe.

Blaue Schmalte der feinsten Art in einem Schmelztügel unten bey der Glassur geschmolzen, dann von dieser geschmolzenen Schmalte 1 Pf. mit $\frac{1}{4}$ Pf. von dem sub Lit. D. Nro 1mo beschriebenen weißen Fluß fein gerieben.

Nro 9mo

Dunkelblaue Farbe.

Schächsieschen (sic) Cobold	$\frac{1}{2}$ Pf	} dem Gewüchte nach
Feine blaue Schmalta	$\frac{1}{2}$ Pf	

zusammen in einem verdeckten Schmelztügel unten bey der Glassur geschmolzen und dann gestossener mit 2 Pf. calcioniertem Borax wiederum oben beym rohen Geschirr in einem wohl verwarthen Schmelztügel geschmolzen und zum Gebrauch fein gerieben.

Nro 10mo

Dunkelbraune Farbe.

Minium	16 Loth	} dem Gewüchte nach
Braunstein	4 Loth	
Wischauer Sand	4 Loth	
Borax calcioniert	4 Loth	

in einem Schmelztügel unten bey der Glassur geschmolzen, dann gepuzter zum Gebrauch gerieben.

Nro 11mo

Lichtbraune Farbe.

Minium	16 Loth	} dem Gewüchte nach
Caput mortuum	2 Loth	
Braunstein	2 Loth	
Sand	4 Loth	
Borax calcioniert	4 Loth	

geschmolzen wie das dunkelbraune Nro 10no

Nro 12mo

Dunkelgelbe Farbe.

Antimonium	3 Loth	} dem Gewüchte nach
Glätte	4 Loth	
Zinn-Asch Lit. B	4 Loth	
Minium	2 Loth	
Englischen Ocker	1 Loth	

Diese Species müssen in einem Schmelztügel unten bey der Glassur gebrand, dann 1 Pf. von dieser gebrandten Massa mit dem gelben Fluß Lit. D. Nro 2do nemlich mit 2 Pf. davon versetzter abermahl in einem Schmelztügel geschmolzen, dann gepuzter zum Gebrauch gerieben werden.

Nro 13to

Schwebel (sic) — oder lichtgelbe Farbe.

Antimonium	1 Loth	} dem Gewüchte nach
Glätte	3 Loth	
Zinn-Asch Lit. B	6 Loth	

Mit diesen Specien wird wie mit der dunkelgelben Nro 12no verfahren.

Nro 14to

Noch eine hellgelbe Farbe.

Minium	16 Loth	} dem Gewüchte nach
Sand	4 Loth	
Neapel-Gelb	2 Loth	
Caput mortuum	2 Loth	
Glätte	4 Loth	
Borax calcioniert	4 Loth	

In einem Schmelztügel unten bey der Glassur geschmolzen, dann gepuzter gerieben.

Anmerckung: Alle diese vorbeschriebene Farben, wann sie gerieben sind, müssen zuvor probieret, das ist auf einen Schöbel aufgestrichen und in dem Ofen des kleinen Feyers mit den gemahlenen Geschirr gebrand werden; sollte sich es ergeben, daß eine Farbe gegen die andere, besonders gegen den Purpur und die hellrothe Farbe, welche die häcklichsten sind und bey starcken Feyer verblassen, zu hart flüssig wären, so muß ihnen mit dem jeder Farbe eigenem Fluße geholfen werden.

Lit. F.

Farben ins große Feyer.

Nro 1mo

Blaue Farbe wie sie hier gebraucht wird.

Die feinste blaue Schmalta unten ohne allen Versatz bey der Glassur geschmolzen und zum Gebrauch fein gerieben.

Nro 2do

Grüne Farbe.

Kupfer-Asche	4 Loth	} dem Gewüchte nach.
Blaue Schmalta	4 Loth	
Minium	8 Loth	
Zinn-Asch Lit. B	16 Loth	
Sand	8 Loth	
Borax calcionirt	2 Loth	
Glätte	4 Loth	}
Neapel Gelb	4 Loth	

Zusammen gebrand wie die blaue Nro 1mo, dann zum Gebrauch gerieben.

Nro 3to

Condur-schwarz unter grüne Farbe Nro 2do.

Eißenhammerschlag in einem Schmelztügel mit Koch- oder Kufelsalz zur Helfte vermischt und mit Urin angefeuchtet unten bey der Glassur gebrand, dann gerieben zum Gebrauch tauglich.

Nro 4to

Lich- oder Schwöbelgelbe (sic) Farbe.

Antimonium	1 Loth	} dem Gewüchte nach
Glätte	3 Loth	
Zinn-Asche	6 Loth	

Diese Species müssen in einem Schmelztügel unten bey der Glassur gebrand und 2 Theil davon mit 1 Theil weißer Glassur vermischer zum Gebrauch gerieben werden.

Nro 5to

Dunkelgelbe Farbe.

Antimonium	4 Loth	} dem Gewüchte nach
Glätte	4 Loth	
Zinn-Asch Lit. B	6 Loth	
Englischen Ocker	2 Loth	

Diese Species müssen in einem Schmelztügel unten bey der Glassur gebrand und 2 Theil davon mit 1½ Theil gelber Glassur vermischer zum Gebrauch gerieben werden.

Nro 6to

Braune Farbe.

Caput mortuum	8 Loth	} dem Gewüchte nach
Braunstein	6 Loth	
Zinn-Asch Lit. B	8 Loth	
Minium	6 Loth	

Wie das gelbe Nro 4 und 5to gebrand und 2 Theil davon mit 2½ Theil Glassur versätzt. zum Gebrauch gerieben.

Weiskirchen den 26te März 1793.

Joseph Johann Reiner

ФАБРИЧНОЕ ПРОИЗВОДСТВО ФАЯНСА В ГОР. ГРАНИЦАХ В КОНЦЕ 18 ВЕКА

Автор следит за развитием производства на одной моравской фаянсовой фабрике. Он описывает ее устройство, производственные и технологические процессы, фаянсовые изделия, фабриковавшиеся в Границах и их сбыт на рынке. Автор рассказывает о людях, занятых на производстве. В конце статьи автор объясняет причины прекращения производства в городе Границах и значение фабрики для экономических сношений моравско-силезских.

Перевод: С. Жажга

DIE FABRIKPRODUKTION DER FAYENCE IN DER STADT HRANICE AM ENDE DES 18. Jhdts.

Der Verfasser verfolgt die Entfaltung der Produktion in einer mährischen Fayencefabrik. Er beschreibt deren Organisation, die technologischen und produktionsmässigen Prozesse, die in Hranice produzierten Fayencesorten und deren Absatz auf dem Markt. Der Verfasser befasst sich auch mit den in dieser Produktion angestellten Menschen. Abschliessend erklärt der Verfasser die Ursachen des Stilllegens der Produktion in Hranice als auch die Bedeutung der Manufaktur für die mährisch-schlesischen ökonomischen Beziehungen.